ئینسایکلۆپیدیای گشتی و وەڵامێک

یاسین سابیر ساڵح
(سلێمانی)

ڕەخنەگرتن لە بابەتێکی نووسراو، یان دەقێک، یان کتێبێک لە کولتوور و ئەدەبدا، گوڕ و چالاکی بەو بابەتانە دەدا، کە دەخوازێت پتر سەرنج و ڕاو دەربڕینی تر لە خۆ بگرێت. بە ئاراستەیەکی ئەوتۆدا کە بتوانێت کولتوورەکە دەوڵەمەندتر و گەشاوەتر و جوانتر بکات مێژووی کولتووری میللەتان بە ڕەخنە و ڕەخنە سازی بنیادنەر دەوڵەمەندە، کە بووەتە هۆی پێشخستن و کاراکردنی ئەو ئەدەبە و کولتوورە، بەداخەوە لە مێژە لایەنی ڕەخنە لە نووسین و زمانی کوردیدا کەم بووەتەوە و فەرامۆش کراوە، من وای بۆ دەچم کە هۆیەکەی زۆری و بۆری ئەو نووسین و بڵاوکراوە و کتێبانەیە کە ئەمڕۆ لە کوردستاندا هەن. بێ سەروبەری و بەبێ سانسۆری ئەدەبی بڵاو دەکرێتەوە. ڕەخنەگرانیشمان (کە بە پەنجەی دەست دەژمێررێن) ئامادە نین ڕەخنەیان لێ بگرن، ئیتر لەبەر زۆری ئەو نووسینانە بێت، یان هەر هۆیەکی تر بێت، پشتگوێیان خستووە.

بەڕێز دکتۆر مارف خەزنەدار لە دوو ژمارەی گۆڤاری ڕامانی خۆشەویستدا ١٣٠ و ١٣١، لە ژێر ناوونیشانی (تێبینی و پێشنیار و ڕاستکردنەوە و بژارکردن)دا، هەندێک ڕاوبۆچوونی جوان و ڕەخنەی لە بارەی کتێبی (ئینسایکلۆپیدیای گشتی)یەوە خستووەتە ڕوو، کە جێی ڕێز و سوپاسە بە وردی و سەرنجەوە خوێندوویەتییەوە و بیروڕای خۆی بە ڕێکوپێکی لەسەر دەربڕیوە، هەرچەندە پێویستی بە وەڵامدانەوە نە دەکرد، چونکە سەرنج و بیروڕاکانمان زۆر لەیەکەوە دوور نین، تەنیا لە چەند خاڵێکی کەمدا نەبێت. کە حەزم کرد منیش سەرنج و ڕای خۆم بە کورتی بگەیەنمە خوێنەران و دکتۆری بەڕێز.

سەرەتا دکتۆر وەکو پێشەکییەک باسی چۆنیەتی و کاریگەری و دانانی ئینسایکلۆپیدیای کردووە، کە هەر خۆشی لەکاتی خوێندنی دکتۆراکەیدا لە ڕووسیا، لەگەڵ برادەران و چەند کەسانێکی تر لە ئۆرووپا، هەوڵیان بۆ پێکهێنانی ئینسایکلۆپیدیایەک بەزمانی کوردی داوە، وەکو پرۆژەیەکی زانستی بەرهەمی بهێنن، بەڵام بەهەر جۆرێک بووە (وەکو خۆی دەڵێت) سەری نەگرتووە و نەگەیشتووەتە ئەنجام. دواجار گەشبینی پیشان داوە بەو (کتێبی ئینسایکلۆپیدیا)یەی ئێمە بەرهەممان هێناوە. زۆریش خۆش حاڵم کە بە چاوێکی ڕەخنەگرانەوە هەڵیسەنگاندووە و بایەخی پێداوە.

هەموو سەرنج و ڕەخنە و پێشنیارەکانیم بە هەند وەرگرت، منیش هەوڵم داوە بەپێی پێویست کاریان لەسەر بکەم و لە چاپی دووەمیدا (کە ئێستا لەبەر

دەستــــدایە و ئامــادەیە بۆ چاپ کــردنەوەی) زۆربەی هەڵەکانم ڕاست کردووەتەوە، پێشنیار و تێبینییەکانیشم لە شوێنی خۆی داناوە و بایەخی پێویستی پێ دراوە کە هیوادارم دکتۆر و خوێنەرانی بەڕێز لێی ڕازی بن.

سەرەتا باسی ئەو ئەرک و ماندووبوونەی خۆم ناکەم، کە ماوەیەکی زۆر بەو کتێبەوە خەریک بووم. دکتۆر خۆشی باش دەزانێت کارێکی وا گەورە ئاسان نییە بە تەنیا بهێنرێتە بەرهەم. دەمەوێت ئەوەش بڵێم کە من لە پێشەکی ئەو کتێبەدا، خۆش بەختی خۆم دەربڕیوە بەوەی ئەگەر هاتو کتێبەکە بتوانێت ببێتە بەردێک لە بناغەی پرۆژەی پێشخستن و گەشەکردنی زمان و فەرهەنگی کوردیدا. واتە ئەمە پرۆژەیەکی نەتەوەیی و نیشتمانییە، هەموو کەس و لایەنێک بەگوێرەی توانایی و پسپۆری خۆیان دەتوانن بەشداری تێدا بکەن، تاکو بەهەوڵ و کۆششی هەمووومان بتوانین ئینسایکلۆپیدیایەکی گشتگیری تەواو لە هەموو ڕوویەکەوە بۆ نەتەوەکەمان گەڵاڵە بکەین. لە نەبوونی ئەمە بوو کە من کەوتمە سەر کــەڵکەڵەی بەرهەم هێنانی ئەم بەرهەمــە و بە پێویستییەکی گەورەی سەر شانی خۆمم زانی، چونکە دانانی ئینسایکلۆپیدیای تەواو بە تەنیا کەسێک پێک نایەت. سوپاس بۆ خوا کە توانیم بەشێکی بچووکی لێ بەرهەم بهێنم.

١- دکتۆر لە خاڵی یەکەمی تێبینی و پێشنیارەکانیدا دەڵێت «بایەخی بە ئیدیۆلۆژییەتی مارکسیزم و مەدەنییەتی دەسەڵاتی سۆڤییەت و ڕووسی دەورانی فەرمانڕەوایی پارتی کۆمۆنیست داوە (١٩١٧-١٩٩١) ئەمە کارێکی خراپ نییە، بەڵام پێویستە لەنگەر لەگەڵ لایەنەکانی دیکە ڕابگیرێت، واتە ئەو میللەتانەی ئەورووپا کە لە پێشکەوتندا لە پلەی میللەتی ڕووسن....».

لەســەرەتای دەست بە نووسین کــردنی ئەم ئینسایکلۆپیدیایەدا (واتە ساڵانی شەستەکان و حەفتاکانی سەدەی پێشوو) لەو ڕۆژگارەدا کاریگەریی ئەدەب و ڕۆشنبیری ڕووسیای سۆڤیەتی، لە هەموو ئەدەب و ڕۆشنبیری میللەتەکانی دیکە لەسەر ڕەوتی نووسین و ئەدەب و ڕۆشنبیری کوردی زیاتر بووە. پاشان زۆربەی دکتۆرەکانی ئەمڕۆی زانکۆ و پەیمانگەکانی کوردستان، لە ڕووسیا دەرچوون و بڕوانامەی خوێندنی ئەو وڵاتەیان هەیە کە سەردەمانێک ئەو ئیدۆلۆژیایەیان پەیڕەو کردووە، بۆیە ئاساییە ئەگەر باری ڕۆشنبیری ئەو سەردەمە لەو کتێبەدا ڕەنگی دابێتەوە (هەرچەند بەو زۆرییەش نییە وەک دکتۆر باسی لێوە کردووە). جگە لەمەش دکتۆر مارف خۆی یەکێکە لەوانەی خوێندنی لەو وڵاتەدا تەواو کردووە. هەروەها زۆربەی خۆرهەڵاتناسە کوردناسەکانیش هەر خەڵکی ڕووسیا بوون، کە ئەوانیش کاریگەری خۆیان لەناو ئەدەب و مێژووی کوردیدا بووە.

٢- هەر کار و ڕووداوێک لە هەر بوارێکدا بێت و لە هەر لاپەڕەیەکدا نووسرا، ئەگەر ڕاست بوو ئەوە دەبێتە سەرچاوە و بەڵگەنامە. ڕاست و دروستی سەرچاوە و بەڵگەنامەش هەر لەلایەن مرۆڤەوە دەنووسرێت. ئەو پارەگرافانەش هەموویان لە سەدان سەرچاوە وەرگیراون. ئەو سەرچاوانەش کە دکتۆر ئاماژەی پێ داون کە بەزمانی ڕووسی و ئینگلیزی و فەرەنسی.. تاد-ن، نووسەر و زمانزانی خۆی پێویستە و وەکو لەسەرەوە باسم کرد، ئەم کارە پێویستی بە لیژنەی پڕ لە نووسەر و زانا و ڕووناکبیری گەورە هەیە، کە لەو زمانانەدا شارەزابن. بە نیسبەت گەلی کوردیشەوە بۆ زانیارییەکانی پشت بەو نووسینانە نەبەستراوە کە عەرەب، یان فارس، یان تورک نووسیویانە، چونکە سەرچاوەیەک ئەوان لە بارەی کوردەوە بینووسن، هەر بەشی شێواندن و درۆ و بوختان کردنە. تا بۆیان کرابێ نەتەوەی کوردیان فەرامۆش کردووە، تەنانەت ئەدەب و کولتوورەکەشیان بە ناوی خۆیانەوە تۆمار کردووە.

٣- لە خاڵی چوارەمی تێبینی و پێشنیارەکاندا دەڵێت ((حەرفە تایبەتییەکانی زمانی عەرەبی «ث ذ ص ض ط ظ» خراونەتە ناو ئەلفوبێی کوردییەوە، ئەمە کارێکی ڕاست نییە، هەموو وشەیەکی کوردی ئەگەر حەرفێکی لەو بابەتەی تێدابێ بە حەرفێکی دیکە (دەنگێکی دیکە) دەگۆڕێ لەبەر ئەوەیە حەرفەکانی «ث ص» دەبن بە (س)، «ذ ض ظ» دەبن بە (ز)، «ط» دەبێ بە (ت). لەکاتی لێکۆڵینەوە ئەگەر ئیلتیباسێک ببێ لەناو دوو کەوانەدا وشە عەرەبییەکە دەنووسرێ، وەکو «اثیر= ئەسیر». «ظاهر= زاهیر». «طاهر= تاهیر». «ذلیل= زەلیل»))

بەڵێ ڕاستە ئەو حەرفانە نابێ بخرێتە نێو زمانی کوردییەوە، بەڵام ئەمە لە کاتێکدا دەبێت کە ئەو نووسینە ئەدەبی بێت، یان پێوەندی بە ئەدەبەوە هەبێت، ئەو کاتە بۆ ڕازانەوە و جوانکردنی باسەکە دەتوانرێت نەنووسرێت،

بەڵام ناوێک ئەگەر لەو حەرفانەی تێدابێت، لە کاری ئینسایکلۆپیدیادا نابێ بگۆڕدرێت بە حەرفی دیکە، چونکە ئینسایکلۆپیدیا کارێکی زانستییە، گەیاندنی زانیاری ڕاست و دروست و ڕەسەنە بەخوێنەران، وەکو دکتۆر خۆشی لەژێر ناوونیشانی (کاری ئینسکلۆپیدی بە زمانی کوردی) هەر لەو باسەدا نووسیوێتی «... ئینسکلۆپیدیا سەرچاوەیەکە زانیاری ڕاست و حەقیقی و بێ لایەن و موجەڕەد لە بابەت هەموو دیاردەیەک بە دەستەوە دەدات. ئینسکلۆپیدیا بۆ هیچ جۆرە سۆزێکی نیشتمانی نەتەوەیی، یان هیچ بۆچوون و فکرێکی فەلسەفی، یان موناوەرەیەکی سیاسی و دیپلۆماسی، یان تەشقەڵەی ڕێگری و تالان کردن مل کەچ ناکات». کەواتە گەیاندنی زانیاری ڕاست، دەبێ وەک خۆی بەبێ دەستکاری کردنی پێناسە زانیارییەکان ئەسڵەکەی چۆنە لە ئینسایکلۆپیدیادا دەبێ وا بنووسرێت، ئەو حەرفە عەرەبییانەی هاتوونەتە ناو ئینسایکلۆپیدیاکەوە.. یان ناوی کەسایەتییەکی عەرەبە، یان پێوەندی بە بابەت و زمانی عەرەبییەوە هەیە. (أثیر، ظاهر، طاهر، ذلیل) و گەلێکی تر.. ئەم ناوانە ڕاستە عەرەبین، بەڵام کەسانێکیش هەڵیانگرتووە کوردن، ناکرێت لەبەر ئەوەی کەسەکە کوردە، یان لەبەر ئەوەی ئینسایکلۆپیدیاکە بە زمانی کوردییە.. حەرفی ناوەکان بگۆڕدرێن، چونکە ئەو مانایانە نابەخشێت کە لە ناوە ئەسڵەکەدا هەیە.

ئایا (أثیر) و (ئەسیر)، یان (ظاهر) و (زاهیر) یەک شتن و یەک مانای هەیە؟ هەروەک (اسم علم) ناگۆڕدرێت.. هەروەها سیغەکەشی دەبێ نەگۆڕێت.

٤- ئەو سەرچاوانەی ئینسایکلۆپیدیاکەی لێ وەرگیراوە، لەم چاپەی لەبەردەستدایە (لەبەر هەر هۆیەک بووبێ) نە نووسراوە، بەڵام بۆ چاپی دووەم هەموو ئامادە کراوە و سەرچاوەکانی هەر پارەگرافێک لەگەڵ خۆیدا دیاری کراوە.

٥- بە نیسبەت چوار پارچەکەی کوردستانەوە.. وەکو ئاشکرایە کوردستان بەهۆی سیاسی دابەشکراوە. دیاری کردنی سنووری ئەو پارچانەش (هەرچەندە دەست کردە) لەمڕۆدا پێوەندی بەو بارودۆخە سیاسییەوە هەیە و بووەتە واقیع، بمانەوێ و نەمانەوێ (کوردستانی باکوور و کوردستانی باشوور و خۆرهەڵات و خۆرئاوا)یە، هەرچۆنێکی بنووسین خەڵکی هەروای تێ دەگەن کە لە واقیعی ئێستادا هەیە، کە (کوردستانی باکوور، یان باکووری کوردستان) هەر وا دەزانین و تێگەیشتووین، هەر ئەو بەشەیە کە بەستراوە بە تورکیاوە و خۆرهەڵات و خۆرئاوا و باشووریش بەهەمان شێوە. واتە دیاریکردنی بەشەکانی کوردستان بەگوێرەی دیالێکتەکان، هیچ پێوەرێکی وا لەبەردەستدا نییە کە لەلای هەموو خوێنەواران و گەلی کورد سنوورەکانی ئاشکرا و دیار بێت. پشت بە خوا هەر کاتێک هەر چوار پارچەکە ڕزگاربوون و یەکیان گرتەوە، ئەو کاتە دەنووسین (باکووری کوردستان، باشووری کوردستان، هەروەها خۆرهەڵات و خۆرئاواش). و بە چی پێوەرێکیش بمانەوێ دیارییان دەکەین.

٦- هەندێ شاعیر کە ناویان هاتووە، دکتۆر لێیان بە گومانە شیعریان هەبێت، هیچ کەسێک بە شاعیر دانانرێت ئەگەر شیعری نەبێت، زۆر و کەمی شیعریش مەرج نییە بۆ بە شاعیر بوون یان نەبوون، هەروەها من لە خۆمەوە ئەو ناوانەی دکتۆر لێیان بە گومانە، تۆمارم نەکردوون، بەڵکو هەر یەکە لەسەرچاوەیەکەوە، یان زیاترەوە وەرگیراون، وەکو لە سەرەوە ڕوونم کردووەتەوە لە چاپی دووەمدا ئەو سەرچاوانە هەموویان دیاری دەکرێن.

دوای ئەوە دکتۆر دەڵێت هەندێک کەس لە پارەگرافەکەیدا زۆری لەسەر نووسراوە، هەندێکیشیان کەم، ئەوانەی کەمیان لەسەر نووسراوە، هەر ئەوەندەمان لەبارەیەوە دەست کەوتووە. یەکێکیش لە مەبەستەکانی ئینسایکلۆپیدیا ئەوەیە (زۆرترین زانیاری لە کەمترین دێردا جێ بکرێتەوە).

پاشان دکتۆر هەندێک پارەگرافی دەستنیشان کردووە، کە دەڵێت پێویستە پێیاندا بچێتەوە، یان هەندێکیان شێوێنراون.. بەڵێ نەک ئەو پارەگرافانە بە تەنیا، بەڵکو گەلێکی تریشی تێدایە کە پێویستی بە دەستکاری، یان زیادکردنی زانیاری هەیە.

ئەوەندەی توانیبێتمان زانیارییان لەبارەوە کۆ بکەینەوە، ئەوەیە کە لەو پارەگرافانەدا نووسراون. هەرچەندە هەندێک زانیاری ترمان بۆ چاپی دووەمی بۆ هەندێک پارەگراف ئیزافە کردووە، بەڵام هێشتا هەر بێ کەموکوڕی نابێت. ئەگەر شتی باشترمان دەست بکەوتایە دیارە درێغیمان لێ نەدەکرد، بەڵام ئێمە هەر ئەوەندەمان لەدەست دێت. ئەوەی دەتوانێت شتێکی لەوە باشتر و چاکتر و ڕاستتر بهێنێتە بەرهەم با تا زووە لە پێناوی

خزمەت کردنی نەتەوەکەیدا خەریک بێت. دیارە ئەرک و ماندوو بوونیشی بزر نابێت.

دواجار وەکو هەستێکی نەتەوەیی و ئەرکێکی نیشتمانی لەسەر شانی خۆمم فەرز کردووە، کە تا لە ژیاندا بم هەر لەسەر بەرهەم هێنانی بەردەوام ببم و بەرگ دوای بەرگ بە چاپی بگەیەنم، تاکو ئەو کاتەی بە فەرمی لەلایەن حکومەتی کوردستانەوە لیژنەی پسپۆڕ و زانایانی ئەکادیمی بۆ ئەنجامدانی پێک دێت. ئەوکاتەش ئەم کتێبەی من لە خزمەتیاندا دەبێت، چۆنی بە باش دەزانن دەتوانن دەستکاری و ئاڵوگۆڕ و کاری تێدا بکەن و بژاری بکەن و لە بێژنگی بدەن. تا ئینسایکلۆپیدیایەکی نەتەوەیی تەواو پێک دەهێنرێ. من ناڵێم ئەوەی لەو ئینسکلۆپیدیایەدا هاتووە هەمووی سەدی سەد تەواو بێ هەڵە و کەموکوڕین. هیچ کارێک بێ کەموکوڕی نابێت، کەمو زۆر (بەتایبەتی کارێکی وا گەورە و کۆششی یەک کەسی بێت)، بەڵام بایەخ و گرنگی ئەم ئینساکلۆپیدیایە ئەوەیە کە دەبێتە ڕێخۆشکەرێک بۆ دانانی ئینسایکلۆپیدیایەکی نەتەوەیی تەواو، کە هەموو لایەنە زانستییەکان بگرێتە خۆ و لە هەموو بوارێکی ئەکادیمی زانستیدا ڕەخساو بێت. گرنگیش ئەوەیە کە ئیتر ئەم لایەنە نەتەوەییە فەرامۆش نەکرێت. ئێمە لە چاو نەتەوەکانی تری ئەم جیهانەدا هیچمان لەم بوارەدا نەکردووە. ئەوان لە دوو سەد و سێ سەد ساڵ لەمەو بەرەوە لەگەڵیدا خەریک بوون و تاکو ئەمڕۆش کۆششیان هەر بۆی بەردەوامە. ئێمەش پێویستیمان بە هەوڵێکی زۆر و تواناییەکی لە ڕادە بەدەر و دڵسۆزییەکی زۆر هەیە، تا بتوانین بەرەبەرە هەر جارە شتێکی لێ بەرهەم بهێنرێت. ئینسایکلۆپیدیا بە دەیان بەرگ تەواو نابێت و ڕۆژ بە ڕۆژیش شتی نوێتر و زیاتری دەچێتە سەر.

لە کۆتاییدا دووبارەی دەکەمەوە: پێکهێنانی ئینسایکلۆپیدیایی تەواو، پێویستی بە زانا و پسپۆڕان و نووسەرانی بە توانست و لێهاتووی نەفەس درێژ هەیە، کە بەیەکەوە کارێکی هۆشیارانەی پیرۆز و مۆدێرنانە بکەن، کە شایستەی نەتەوەکەمان بێت.